

Gyula oktatástörténete a könyvek tükrében a 18. század első felétől 1848-ig. Az 1712–1713-tól fokozatosan visszaszivárgó gyulai katolikusok igazán nagy hulláma 1714-ben Deák János licenciatús vezetésével érkezett, aki alkalmyszerűen tanítással is foglalkozott. Az első ismert tanító nemes Sággy József volt, aki feltételezhetően már 1716-ban megkezdte 1719-ig tartó itteni működését.¹ Az elkövetkező évtizedek oktatóiról közelebbit nem tudunk, annál részletesebb adatok állnak rendelkezésre az 1745 óta Gyulán tanítóskodó Petik Ambrusról (1711–1790). Petik amellett, hogy iskolamester volt, a kántor és orgonista feladatát is ellátta.² 1782-ben az *Ungri-sches Magazin*ban megjelentette Gyula város leírását. Fő műve, a *Geographia, avagy Tekintetes Nemes Békésvármegye tartománya földjének leírása* 1784-ben készült el. Iskolai tankönyvnek szánt összeállítása a Ratio Educationis hatását viselte magán. Kérdés-felelet formájában, a statisztikai adatokat mellőzve ismertetett meg az egyes helységek – három város, 16 falu – fekvésével, lakosaival (nyelv, nemzetiség, vallás, ruházat, megtelepedés), épületeivel, múltbeli relikviákkal és emlékezetes eseményekkel. Szólt a természeti viszonyokról (föld, folyó, erdő, legelő, rét, növény- és állatvilág), valamint felsorolta a főbb megyei, uradalmi tisztségviselőket és birtokosokat. Petik műveltségéről – írása alapján – nem vonható le következtetés, hiszen egyértelmű bizonyossággal csak Losonczy Hányoki István *Magyarország kis tükrö*e című művének 1773-as, első kiadását használta fel hozzá. A felvilágosodás írói közül ismerte Defoe-t, Voltaire-t, Holbachot, Rousseau-t, utóbbi műveivel rokonszenvezett is. A Bél Mátyás-féle *Compendium Geographicum* kiadója felkérésére – a vármegyei tisztikar megbízása nyomán – Petik Ambrus vállalkozott Bél és Bombardi Békés megyét érintő téves adatainak a helyesbítésére. Munkájában Markovitz Mátyás szarvasi evangélikus pap latin nyelvű monográfiájából indult ki.³

Petik kortársa, az 1760-tól német-gyulai tanító, Frölich János írást, olvasást, számolást és zenét tanított. 1773-ban a vallási ismeretek oktatásában mindketten Petrus Canisius katekizmusára támaszkodtak. 1778 májusától a Mária Terézia által bevezetett új oktatási rendszer lényegét érintő *Ratio Educationis* (1777) egy nyomtatott példánya is rendelkezésre állt Gyulán.⁴ Az iskola könyvtárában 1809–1810-ben gyarapodott érdemlegesen, amikor Pechata János nagyváradi püspök kerületi biztos révén jutottak hozzá több kiadványhoz. A *Lesebuch zweiter Theil für Stadtschulen* 90, az *Olvasás gyakorlására való könyv második része városi iskolák számára* 60 példányban volt szükséges, mindez összesen 38 forint 35 krajcárba került. További 11 forint 20 krajcárt tett ki két-két *Egész esztendőbeli Evangyéliomok, Lektziók és Epistolák, Lektionen und Epistolen, Olvasás gyakorlására rendeltetett könyv, ABC könyvcske, Grosse Katechismus, Öreg katekizmus, Számvetés, Helyesírás és Ékesírás, egy-egy Zergliederten Evangelien, Zweiter Theil des Lesebuches in Städten, Einleitung in die biblische Historie és Einleitung zum Rechnen* megszerzése. A *Mittlere Katechismus*ból négy, a *Kleine Katechismus*ból, valamint a *Kis katekizmus*ból három-három kötetre, a *Példa írások*ból 60 darabra volt szükség. Az 1810-ben átadott, Pestről hozott könyvek a 10 forint 5 krajcár viteldíj felszámolásával 88 forint 40 krajcárba kerültek. A jegyzékben 13 *Kis katekizmus*, 31 *Rövid sommája*..., négy *Kleine Katechismus*, 36 *Mittlere*

¹ SCHERER I. 1938. 328.; SZENTKERESZTY [1932]. 103.

² Petik Ambrus Szirákon, más feltételezés szerint Jászberényben született, ez utóbbit támasztja alá az 1782. évi canonica visitatio alkalmával megválaszolt kérdőpont is. Gimnáziumi tanulmányait Nagyváradon folytatta. Megfogalmazódott az a megnyugtató módon nem tisztázható állítás is, amely szerint Petik Ambrus Ambrosius de Pete néven a krakkói egyetem hallgatója lett volna. DRASKOVICH 1990. 145.

³ Ua., 144–145.; ELEK 1961. 125.; BML IV. A. 1. b. 23/1782; PETIK 1961. 3., 7., 9.

⁴ Canisius katekizmusa 35 magyarországi kiadást ért meg 1712–1801 között. KANYAR 1982. 27.; BML IV. A. 1. b. 33/1774, 103/1778.

*Katechismus, tíz Rechnung, két-két Rechtschreibung és Schönschreibung, 95 Lesebuch, 61 Olvasás, végül egy-egy kötet Evangyeliomos... és Evangelien szerepelt.*⁵

Ez idő tájt Vida Imre, a Harruckern-örökösök praefectusa kívánta a gyulai római katolikus iskolaügyet előbbre lendíteni. Végredelele (Pest, 1803. augusztus 20.) harmadik pontja értelmében 10000 forintot hagyott a Magyar-Gyulai „Pápista Gyermekek mind Világi, mind az Isteni Tudományokban előmenetelekre.” A plébánosnak és a tanítónak járó évi juttatás, valamint az iskolaépület helyreállítási költségei mellett Vida 350 forint kamatáról úgy rendelkezett, hogy azt „a Gyermekek buzgobb fel indítására ajándékokra forditassanak, és annak idejében, a’ midőn az Examen tartatik, a Tanuló Gyermekek[ne]k ki osztogattassanak.” Az 1808. március 14-i vármegyei közgyűlésen Vida Imre példájának a követésére szólították fel az előljárókat. Mindjárt ez alkalommal szentgyörgyi Horváth Zsigmond Békés vármegyei főispán további 500 forinttal növelte az alapítvány tőkét.

1844-ben a Vida-alapból 11 forint 40 krajcárért a szegény sorsú iskolásoknak vásároltak könyveket, 1845-ben 32 kötet kötetéssel együtt 32 forintba került. 1846-ban a szegény tanulók könyveire 10 forint 46 krajcárt, a jutalmazásra szánt tíz darab bekötött énekeskönyvre 6 forint 40 krajcárt költöttek. Az iskolai használatra beszerzett húsz darab énekeskönyv ára öt forint volt, a második osztályos tanulók számára vett 12 példány *Érénypéldő* című olvasókönyv ára hat forintra rúgott. 1847-ben a korábbi évekhez képest több pénz – 16 forint 43 krajcár – jutott a nehéz sorsú gyerekek tankönyveire. Jutalmazásra ezúttal is énekeskönyvet választottak, 25 darab 20 forint 50 krajcárba került. A Vida-alapból fedezték a második osztályosok földgömbjét (32 forint 30 krajcár), Karacs Ferenc négy táblából álló *Magyarország-térképét* (4 forint 30 krajcár), továbbá az iskolai érdemsorozat kinyomtatását (12 forint 30 krajcár). A szegények könyveiről 1848-ban sem mondtak le, ezekért a betűfoglaló táblával együtt 9 forint 50 krajcárt adtak ki. 1849-ben és 1850-ben egyedül a *Katolikus Néplap* előfizetésére költöttek Vida Imre alapítványának a kezelői 7 forint 30, utóbb 6 forint 40 krajcár értékben.⁶

Az 1824. évi egyházlátogatás aggasztónak találta a katolikus oktatás helyzetét: 1174 iskolaköteles gyermek közül csupán 559 beiratkozott tanulót regisztráltak. A távolmaradás hátterében részben a szülők szegénysége húzódott meg, akik sem a megfelelő ruházatot, sem a szükséges iskolai könyveket nem tudták előteremteni.⁷ A helyzet minden bizonnyal az 1829-es canonica

⁵ RKP 32/1799, 2/1809, 2/1810; *A Kis katekizmus kérdésekkel és feleletekkel a kis gyermekeknek oktatására a császári és királyi tartományokban 1778–1848 között több kiadást ért meg az Egyetemi Nyomdában, a magyaron kívül nemzetiségi nyelveken is nyomtatták. A lajstromban szereplő közép katekizmus a Rövid sommája az öreg katekizmusnak kérdésekkel és feleletekkel az ifjúságnak oktatására a tszásári és királyi tartományokban* című mű lehetett. A sorozat harmadik darabja *Az öreg katekizmus kérdésekkel és feleletekkel az ifjúságnak nyilván és külön való oktatására a tszásári és királyi tartományokban* volt. 1792-től folyamatosan jelentek meg az *ABC könyvecske a nemzeti iskoláknak hasznokra példányai*. Olvasókönyv gyanánt ebben a korszakban a *Lesebuch für Kinder deutsch und ungarisch* és *Az olvasás gyakorlására rendeltetett könyvnek második része...* szolgálhatott. *A magyar nyelvnek helyes írása és kimondása felől kettős tanúság avagy Ortografia* 1780–1811 között jelent meg, *Az ékesírásnak a nemzeti oskolákra alkalmaztatott eleji* 1779-től 1848-ig. MÉSZÁROS 1983. 129–133.; Uő.: 1989. 73.

⁶ BML IV. A. 1. a. 366–367/1808; RKP 42/1844, 63/1845, 40/1846, 30/1847, 53/1848, 59/1849, 55/1850; SZINNYEI V. 1897. 990.

⁷ A görög nem egyesült felekezeten lévők is hasonló problémával találták szembe magukat. Gyurkovics Jenő – királyi tanácsos, a görög nem egyesült nemzeti iskolák főfelügyelője – a vármegyei közgyűlés útján próbált hatni a szülőkre, akiknek „ha másképp nem, testi büntetéssel is leendő megfenyítések terhe alatt legszigorúbban” megparancsolni kérte a gyerekek rendszeres iskolába járatását, a tanítók önkéntes és pontos, szerződés szerinti fizetését, továbbá „az oskolai

visitatio idején is változatlan maradt, mivel Lajcsák Ferenc nagyváradi püspök 1829. október 28-án a szükségletek fedezésére – a jobb előmenetelben bízva – 30 falusi iskolák használatára szánt ábécét, 24 német-latin ábécét, 13 kis-, 26 közép- és 20 öreg katekizmust, 11 magyar, 5 német olvasókönyvet, 30 magyar bibliát kérdésekkel, 15 arithmetiát, 10 iskolai rendtartást, 8 magyar ortographiát és 9 helyesírás reguláit ajándékozott a gyulai katolikus iskolának.⁸

1836-ban Mogyoróssy János – aki a gróf Wenckheim család gyulai uaradalmának gazdatisztje volt – gondoskodásának köszönhetően Ziegler Antal építőmesterrel könyvtári helyiséget alakítottak ki az iskolaépület emeletének északi folyosóján. Mogyoróssy közel 300 kötetet vetette meg a könyvtár alapját, ezek nagy része azonban 1848/1849-ben elkallódott.⁹

A református egyház már a reformáció hajnalán megalapozta gyulai jelenlétét. 1545-ben iskola működött itt, amelynek Szegedi Kis István volt az első rektora. A látványos virágzásnak indult intézmény azonban a török hódoltság idején elpusztult. Az újkori újjászerveződést követő első név szerint ismert református tanítót, Imre Sámuel viszonylag későn, 1769-ben említik. Imre 1773-ban a vallás alapjait a *Heidelbergi Kátéból*, az *Ó- és Újtestamentumból*, a *Dávid-zsoltárból* és a *Cellariusból* merítette. A 18. századi kezdetek azonban feltételezhetően jóval korábbra nyúlnak vissza. Mivel a templom és az iskola összeforrt egymással, ezért amíg külön rektort nem fogadtak fel, minden valószínűség szerint a lelkészek oktattak.¹⁰

Akárcsak az egyház belső életének a szabályozása, hasonlóképpen az oktatás elvi alapjainak a kidolgozása, az iránymutatás is a Tiszántúli Református Egyházkerülettől érkezett. A consisto-

épületeket épségben fentartani, ezeket szükséges készülékekkel és iskolai könyvekkel ellátni köteleztessenek.” Ugyancsak Gyurkovics rendelete volt az *Olvasó könyvetske. A' mezei rendőség' főbb szabályai* (Pápa, 1842) című, Zsoldos Ignác által összeállított munka olvasókönyvként való kötelező bevezetése a görög nem egyesült nemzeti iskolákban. Az utasítást már a következő tanévtől foganatosítani kellett. A szerb és oláh tannyelvű iskolák anyanyelvükön használhatták a művet, ameyet az iskolai bizottmány kezelése alatt lévő alapítvány költségén nyomtattak ki. BML IV. A. 1. b. 2622/1844, 126/1845.

⁸ A püspök összesen 84 falusi iskolák használatára szánt ábécét, 44 német-latin ábécét, 22 kis-, 44 közép- és 35 öreg katekizmust, 19 magyar, 15 német olvasókönyvet, 54 magyar bibliát kérdésekkel, 28 arithmetiát, 20 iskolai rendtartást, 14 magyar ortographiát és 16 helyesírás reguláit ajánlott fel. A jótéteményből Gyulán kívül a csabai, kigyósi, orosházi és sarkadi iskola részesült. Lajcsák Békésre 12 falusi ábécét küldött, a többi tankönyvhöz akkor jutott hozzá az itteni iskola, ha az öt településen maradt ki belőlük. RKP Prot. Dioec., 1820–1844. 75.; A küldött könyvek jórészt az 1806. évi *Ratio Educationis*ban előírányzott tankönyveknek felelhetnek meg. A lista „magyar biblia kérdésekkel” tétele *A Szent Írásból szedetett ó és új testamentom-béli történetek a magyar nemzeti iskolák számára* lehetett. Aritmetikát nyilván a Makó Pál-féle *Bévezetés a számvetésre...* című munkából tanultak, amely 1780–1850 között többször megjelent. A helyesírás elsajátítása a *Magyar Ortográfia, avagy Írástudomány...*-ra épült. MÉSZÁROS 1989. 72–73., 76.; Uó 1983. 131–132.

⁹ SCHERER I. 1938. 451.; DUSNOKI-DRASKOVICH 2000. 329.; Az iskola és a könyvolvasás a kortárs Haán Lajos békéscsabai tanító szerint is elválaszthatatlan volt egymástól. Úgy tartotta, hogy a tanító csak akkor töltötte be jól hivatását, ha a tanulók az iskolásévek után képessé válnak a könyvek útján való önképzésre. Haán maga sem sajnálta a költségeket, és sok gyerekekhez szóló olvasókönyvet szerzett be (*Garasos Tár, Robinson, a magyarok képes története*). A köteteket vakációra adta ki a diákoknak, akiket beszámoltatott az olvasottakról. HAÁN 1971. 55–56.

¹⁰ KÓSA 1994. 62.; SZENTKERESZTY [1932]. 103.; TREL I. 1. s. 10. (Gyula, 1836. ápr. 4.); A hallei Christoph Keller szógyűjteménye, a *Latinitatis probatae et exercitae liber memorialis Cellarius* néven híresült el. Magyarországon mind a latin, mind a latin-magyar változata három kiadást ért meg 1719–1777 között. MÉSZÁROS 1989.; BML IV. A. 1. b. 33/1774.

rium 1812-ben széles körben használhatónak vélte a debreceni kollégium alsóbb iskolái számára kidolgozott *Tanítás rendit és módját*, így utasította valamennyi egyházközséget, hogy a 10 krajcárért árult kis füzetet legalább két példányban szerezzze be.¹¹ Az egy évvel későbbi gyulai egyházlátogatás során arra derült fény, hogy húsz énekeskönyvvel kevesebb van, mint amennyire szükség lenne.¹² 1833-ban az egyházkerület a kifejezetten iskolai használatra készített *Ó Átlásra* hívta fel a figyelmet, amit a tehetősebb tanulók magánhasználatra is megvásárolhattak 26 krajcárért. Tíz példány megrendelése esetén a tizenegyedik ingyen járt.¹³ 1841-re az esperesi látogatás nyomán világhossá vált, hogy nem odázható későbbre a szükséges iskolai könyvek megjelenítése. Addig is a nemzeti iskolákban alkalmazott *Kis magyar törvénykönyvhöz* utasították a tanítókat, de felhívták a figyelmet arra, hogy az ott leírtak az úrbéri törvényekkel egészítendő ki. Megfelelő tankönyvek híján 1846-ban az *Újszövetséget* vették fel olvasókönyvnek mind a fiú, mind a leány nemzeti iskolákban.¹⁴ 1847-re a kézikönyvek hiánya egyre szembeötlőbb lett. A helyzetten úgy próbáltak változtatni, hogy a tanítókat felkérték az egyes könyvek véleményezésére. 1848-ban végül az *Első évi oktatóra* esett a választás, ebből tanították az írást, olvasást, számolást, a drága zsolttárral szemben olvasókönyvtől is ez szolgált.¹⁵

A színvonalas oktatás záloga a jól felkészült, alaposan képzett tanítói gárda volt. Erre a felismerésre épült az évszázados hagyományokra visszanyúló peregrináció, a külföldi akadémiák felkeresése, a szükséges könyvek megismerésével és beszerzésével. A prédikatori hivatás ezen felül teológiai és egyéb tárgyú könyvek olvasását, a német és francia nyelv ismeretét is feltételezte.¹⁶ 1817-ben az *Útmutatás* első kötetét – amely nem volt kérdés-felelet formára tagolva – a tanítóknak szánták, amit azoknak olyan mélységben kellett elsajátítani, hogy belőle szabadon, a tanulók értelmi képességének megfelelően magyarázhassanak és feleltethessenek. A gyerekek csak legalább két évi iskolába járás után vehették kézbe az *Útmutatást*, amikor annak tartalmát hallomásból már jól ismerték. Az *Útmutatás* további két kötetébe – a *Keresztényi vallás fő ágazataiba* és a *Keresztény erkölcsstudományba* – ugyanígy kellett bevezetni az érettebb diákokat.¹⁷ A tanítóktól megkövetelték, hogy könyv nélkül fűjják az oktatott anyagot, mert csak azt kérhették számon tanítványaiktól, amit maguk is betéve tudtak. Az 1812. évi canonica visitatio szerint Kuthy Lajos gyulai lelkész éppen ebbe a hibába esett, a prédikátor ugyanis olvasva adott elő.¹⁸ A tanítókhöz és a szülőkhöz szólt Niemeyer Ágoston *Nevelés és tanítástudomány* című munkája, amit Ángyán János veszprémi prédikátor fordításában Trattner adott ki Pesten 1822-ben. Ezt az

¹¹ *Presb. jkv.* I. 353.

¹² Nincs arra vonatkozó adat, hogy ténylegesen gondoskodtak-e a könyvek beszerzéséről. BML XXXII. 13. 70. tét.

¹³ TREL I. 29. c. D–IV–5/1833.

¹⁴ Már évekkel korábban, 1845-ben is elemi iskolai használatra ajánlották Zákány József debreceni főiskolai oktató *Szent Biblia ismertetése ref. fiú és leányiskolák számára* című, 20 váltó krajcárért kínált munkáját. A szerző 1847-ben ismertetett templomi és temetési énekeket magába foglaló könyve szintén alkalmasnak bizonyult iskolai célokra. A *Szent Biblia ismertetése* keresettségét jelzi, hogy 1895-ig 11 ízben adták közre. SZINNYEI XIV. 1914. 1716–1717.; KLH 7., 66., 111–112.; TREL I. 29. c. D–IV–15/1846.

¹⁵ KLH 120–122.

¹⁶ *Presb. jkv.* I. 336–337.

¹⁷ *Presb. jkv.* I. 390.; Az *Útmutatás a kisgyermek tanítására...* című konzervatív szellemű munkát 1797-ben Debrecenben adták ki. Három nagyobb tematikai egységen belül – Isten iránti köteleességek, a magunk iránti köteleességek, végül a társaságbéli köteleességek teljesítése – 376 fejezetre tagolódtott. KANYAR 1982. 34.

¹⁸ *Presb. jkv.* I. 514–515.; BML XXXII. 13. 70. tét.

első kötetet kissé megkésve, 1833-ban követte a második.¹⁹ 1828-ban kisszántói Pethe Ferenc felesége kínálta megvételre férje készleten lévő nyomtatványait. Az iskolákban használatos 200 darab *Újtestamentumot* 30 ezüst krajcárért vásárolhatták meg tőle, a 300 példány *A természeti története* kötetenként 2 forint 24 krajcárba került.²⁰ A Helytartótanács hívta fel a figyelmet 1829-ben Schwarz Antal, váci siketnéma-intézeti igazgató *Lehr-methode zum Unterrichte der Taubstummen für Lehrer* című könyvére, amit minden egyházközség számára beszerezni parancsolt.²¹ 1845-ben ismét az egyházkerület volt a kezdeményező, a Bécsben élő tankönyvíró, Fekete János *Gyorsszámítójának* (1843) és *Képes számkönyvének* (1844) a népszerűsítésével. Előbbi 30, utóbbi 10 pengő krajcárba került.²² 13–13 pengő krajcárért lehetett hozzájutni ugyanebben az évben Matuska József két gazdasági tárgyu – *Oktatás a szederfa és selyembogár tenyésztéséről, A gyümölcsfa tenyésztése és nemesítése tanítók és tanulók számára* (1845) – népkönyvéhez.²³ Hasonlóan a tanítók épülését szolgálta Szücs István törvénytudományi kalauza, a *Kis törvény vagy népszerű törvénytudomány gyermekek számára*, amely elsősorban a polgári iskolába járó fiúk oktatásánál jelenthetett előnyt.²⁴ 1846-ban az egyházkerület az esperesek útján kötelezett minden tanítót Zákány József *Énekhangzatos könyve* (1846) megvásárlására.²⁵

Az egyházkerület nemcsak javasolt, indokolt esetben tiltott is. 1801-ben az *Új német Rudimenta, vagy is a Német nyelv első kezdetében* találtak kivetni valót, nevezetesen az a fél mondat volt a bírálat tárgya, „hogy az Úr Jézus által tartatott erkölcsi vallás még igen kicsiny mértékben volna esméretes.”²⁶

Hiába létezett átgondolt – de elvi szinten megrekedt – oktatáspolitikai, ha a gyakorlatban az nem érvényesült. Ecsedy Gábor lelkész 1837. évi, négy pontból álló reformjavaslata már állandó tankönyvek beszerzését sürgette Gyulán is. 1842-re tovább súlyosbodott a helyzet, ekkorra a Tormássy János református iskolai felügyelő által kidolgozott jobb tanítási módot megcélzó javaslat volt az utolsó remény. A tervezet – amelyet az 1842. április 17-i presbiteri gyűlés hitelesített és hagyott jóvá – külön fejezetet szentelt a tanítási tárgyaknak. Az első osztály első félévében a betűk megismertetése, a fogalmazás és az olvasás oktatása falitáblák és a debreceni megjavított ábécé szerint történt. A számolást, az úri imádságot, az étkezések és a tanulás előtti, utáni imádságokat is ebből sajtóították el. A vallást, a valóságok és a természet bemutatása hallás után az *Útmutatás* első darabjára épült.²⁷ A természettant és az iskolai regulákat a második félévben sorra kerülő erkölcsi válogatott elbeszélésekhez hasonlóan Edvi Illés Pál szerint oktatták. A vallást a *Katekizmusból* tanították, éppúgy, mint a második osztály első félévében. Olvasókönyvül a *Zsoltárok könyve* szolgált, egészségtan-tudományt Edvi Illéstől merítettek. A második osztály második félévében az *Énekes könyvből* és a *Latin zsoltárokból* olvastattak, a vallást az *Útmutatás*

¹⁹ SZINNYEI I. 1891. 182–183. A könyv nagy népszerűsége miatt, 1840–1842 között ismét felhívták rá a tanítók figyelmét. Ekkor a két kötet ára 3 váltóforint volt. *Presb. jkv.* I. 308., 455.; KLH 37–38.; TREL I. 29. c. D–IV–10/1842; KANYAR 1982. 59.

²⁰ *Presb. jkv.* I. 482.

²¹ *Presb. jkv.* I. 488.

²² KLH; KANYAR 1982. 28–29.; SZINNYEI III. 1894. 301–302.

²³ KLH 66.; Az *Oktatás* három kiadást ért meg Budán. Először 1843-ban jelent meg, 2., bőv., jav. kiadását 1845-ben, a 3., bőv., jav. kiadását 1846-ban adták ki. Valószínűsíthető – a gyümölcsfa-tenyésztésről szóló könyv megjelenési évéből –, hogy a consistorium az 1845. évi kiadást népszerűsítette. SZINNYEI VIII. 1902. 874.

²⁴ KLH 82.; A könyv Debrecenben jelent meg 1845-ben és 1846-ban. SZINNYEI XIII. 1909. 1178.

²⁵ TREL I. 29. c. D–IV–14/1846.

²⁶ *Presb. jkv.* I. 291.

²⁷ *Presb. jkv.* II. 10., 15–20.; KÓSA 1994. 83–84.

első kötete, a földrajzot a *Hármas kis tükör*, az illetant és a számtant Edvi Illés nyomán dolgozták fel. A nagyobb fiúiskola első évfolyamában a vallásban az *Útmutatás* harmadik darabjához, illetve a *Katekizmus*hoz, földrajzban és történelemben a *Hármas kis tükör*höz és Edvi Illéshez folyamodtak. Tanultak továbbá az *Agendából* is. A második osztályban újdonságként az *Útmutatás* második fejezetét, a legújabb kor történetéhez Táncsics Mihály *Magyarok története, kérdések és feleletekben, az ifjúság számára* című könyvét vették be. A törvénytudomány rövid ismertetése – különös tekintettel a szerződés-kötésre és az örökösödésre – a levélírás és a folyamodványok készítésének a megtanításában a tanító magára volt utalva, ezt a legújabb törvények szellemében saját magának kellett kidolgoznia. A Tormássy-féle javaslat sikert aratott a vezető református körökben, ezért – utasításukra – elkészítette a leányiskolára vonatkozó tervezetet is, amit 1842. május 5-én hagyott jóvá a presbitérium. A leányok oktatásában – a *Hármas kis tükört* leszámítva – a fiúknál jól bevált tankönyv-kollekcióhoz utasította a tanítót. Itt is a debreceni javított ábécé, az *Útmutatás* megfelelő fejezetei, a *Zsoltárok könyve*, Edvi Illés munkája és a dunamelléki katekizmus tűnt fel a megfelelő évfolyamokban.²⁸

A javító szándék ellenére Kis Bálint esperes 1844-ben továbbra is úgy látta, hogy az iskolák nem vergődtek ki a régi „schlendriánságból.” Mindezek hátterében szerinte a megfelelő kézikönyvek hiánya húzódott meg, amelyek a kevésbé tehetséges tanítók munkáját segíthetnék. Kis szerint korántsem elegendő a tudományok népszerű kidolgozása, a felgyülemelő ismeretekből évente ki kell válogatni azokat, amelyeket tanítani kell. Az így nyert tudást kis könyvecskékben összefoglalva, könnyen érthető stílusban, népnyelven, olcsón kell a tanítókhöz eljuttatni. Az addig használt kézikönyvekből, a *Zsoltárból*, a *Kátéból*, az *Útmutatásból* és a *Hármas kis tükörből* csak jobbak elkészültéig lehet tanítani. A *Nagy*, vagy *Heidelbergi Káté* azért esett bírálat alá, mert abból a jó felfogású gyerek is csak pusztá szavakat, homályos kifejezéseket ért meg, hittudományt a legkevésbé sem tanulhat belőle. Az *Útmutatás* pedig – amelyből hagyományosan a hit- és erkölcs-tant oktatták – elsősorban a tanítókhöz szól, továbbá terjedelménél fogva nem vált be kézikönyvként. Az tagadhatatlan, hogy a *Kis tükör* sok hasznos, kifejezetten a népiskolákra tartozó ismeretet közölt, de számos ponton – kiváltképpen Magyarország politikai szerkezetében és történetében – aktualizálásra szorult. A Kis Bálint felvetése nyomán kidolgozott választmányi jelentés a számtan oktatásában a Kolozsvárott megjelent *Kisdedek számvetését* és a *Számító Socratest* (1843) ajánlotta a tanítók figyelmébe.²⁹ A legsürgetőbb feladatnak a jó olvasókönyvek írása bizonyult, ezek erkölcsi tárgyú elbeszélésekből, nemes tettekre buzdító példabeszédből, válogatott történetekből, változatos élethelyzetekből, hasznos intésekből, utasításokból épültek fel. A szülők számára is nagy könnyebbséget jelentett az új szisztema, mivel kisebb anyagi áldozattal szerezhettek be néhány garason egyetlen könyvet – a korábbi 5–6 drágább tankönyvhöz képest, amelyből gyermekeik alig 1/10-nyi ismeretet hasznosítottak.

²⁸ *Presb. jkv.* II. 15–20., 31/1842; EDVI ILLÉS PÁL: *Első oktatásra szolgáló kézikönyv, vagyis a legszükségesebb tudományok öszvesége, vallási különbség nélkül minden néptanítók s tanulók számára...* című írása Budán jelent meg 1837-ben. 2., bőv., jav. kiadását egy évvel később ugyannitt jelentették meg három kötetben. Az 1841–1844 közötti harmadik kiadásából 1844-ben külön-külön kötetben is közzétették a *Népszerű földleírás-, történet- és törvénytan*, a *Népszerű magyar nyelvian és írásmód, idegen szók lajstromával*, a *Népszerű gazdaságtan*, a *Népszerű számvetés tan és időszámítás tudománya*, valamint a *Népszerű természet- és egészségtan* fejezeteket. SZINNYEI II. 1893. 1212.; Uő. XIII. 1909. 1280.

²⁹ BML XXXII. 13. 70. tét.; Rátkai Balázs gyulai református tanító bizonyítható módon az ajánláshoz tartotta magát, és beszerezte a *Számító Socratest*. A javainak 1845. évi elárverezésekor 10 krajcárra becsült könyvet Tóth István 1 forint 1 krajcárért vásárolta meg. BML IV. A. 10. b. 21/1846.

Az újítások érvényre juttatásában maga Kis Bálint járt az élen. 1844-re megírta az *Első évi oktatót*, amelyben összefoglalta, mit és hogyan kell tanítani egy év alatt a fiúknak és leányoknak írásból, olvasásból, számvetésből, istenfélelemből és jó erkölcsből. A szerző a lelkipászoroknak, presbitériumoknak, tanítóknak és a szülőknek szánta könyvét. A gyermekek számára azért volt hasznos, mert segítségével az írásban, olvasásban gyakorolhatták magukat. A mű kemény fedélbe kötve, a két metszett írás és rajzolás táblával 16, kötetlenül 12 pengő krajcárba került. A két táblát – 2 pengőért – önmagában is meg lehetett vásárolni. Az 1845. október 4-i tiszántúli egyházkerületi gyűlés úgy az *Oktatót*, mint Kis további két, megjelenés alatt lévő könyvét – a *Női tan vagy Az asszonyi nevezetesebb munkák és kötelességek tudományát* (1846) és a *Falusi földművelőket oktatót* (1846) – bizonyos észrevételek mellett népiskolában használhatónak nyilvánította. A könyvek Gyulán is kedvező fogadtatásra találtak, 1846-ban az *Oktatóból* 20 példányt hoztak. Ami meghaladta az iskolai szükségletet, azt katedrai kihirdetés után a szülőknek kínálták fel megvételre. A *Női tanból* és a *Falusi földművelőket oktatóból* megrendelt 25–25 darab könyvet a gondnok számadása alá helyeztek, a híveknek beszerzési áron árusították azokat.³⁰ 1842–1843-ban a gyulai egyházközség 12 forint 40 krajcárt adott ki iskolai könyvekre.³¹ A beszerzésre fordítható pénz 1845-től legnagyobb részben a Molnár Sára-féle iskolai alapítvány tőkéjéből került ki. A hagyományozó – a gyulai Tormássy család cselédje – célja az volt, hogy adományából időnként iskolai felszerelést vásárolhasson az egyházközség, és a szorgalmas tanulókat megjutalmazhassa. 1846-ban a diákok jutalomkönyveit szerezték be a kamatokból. A kiválasztáskor mérlegelték a lelkész által ajánlott, és nála letett szép nyomású *Újtestamentumokat*.³² 1848-ban nem futotta az iskolai alapból, hogy a gyermekek számára hasznos újságra fizessenek elő, mivel az 1120 váltóforint kamatait tintára, krétára, valamint a szegény tanulók papír- és könyvvásárlására adták ki.³³ 1849-ben az iskolás árva- és ruha szükségletét, illetve a szorgalmas, jó erkölcsű tanulók jutalomkönyvét fizették a Molnár-alap 1174 váltóforint 24 krajcárt kitevő tőkéjéből.³⁴ Az 1847-ben felvett iskola-felügyelői jelentés Gyulán református iskolai könyvtár létezéséről tudósított, amit alapítványi pénzből gyarapítottak.³⁵

Kis Bálint – a lelkipászorok és a tanítók tudományos felzárkóztatása érdekében – több egyházmegye példájára olvasótársaság létrehozását vette tervbe Békés és Vásárhely központtal. A könyveket a papok 20, és a tanítók 6 krajcáros tagdíjából vásárolhatták volna meg. A választmány eredetileg beérte volna azzal, hogy az egyházközségek vegyék meg a tanítók számára legszükségesebb könyveket. Világossá vált azonban, hogy a tanítóktól magasabb szintű műveltséget kell megkövetelni, mint ami a „szellemi minimumból” meríthető. Kis elgondolásához kapcsolódóan Rátkai Balázs olvasótársulat létesítésére irányuló tervezetet nyújtott be az egyházmegyei gyűléshez. A választmány végül mérlegre tette a szóba jöhető javaslatokat, és két olvasótársulat alapítá-

³⁰ KLH 68–69., 74–76., 86–87.; *Presb. jkv.* II. 196/1846, 235/1846; BML XXXII. 13. 70. tét.; Kis 1992. 35–36.

³¹ Az arányok érzékeltetésére: az összes bevétel 10861 forint 39 krajcár, a kiadás 5252 forint 22 krajcár volt. TREL [Gyulai egyházközség, rendezetlen ir. 78/1843].

³² *Presb. jkv.* II. 229/1846; KÖSA 1994. 86.

³³ A sikertelen újság-előfizetésért 1857-ben Gonda Lajos lelkész a Debrecenben újonnan kiadott *Protestáns Népkönyvtár* beszerzésével kárpótolta az érintetteket. A presbitérium kötelezte magát, hogy minden 500 lélek után egy előfizetőt garantál. Gonda optimistább volt, szerinte ennél több megrendelő is kitelik Gyuláról. Egyelőre három felhívási íven 2 pengő forint 58 krajcárt küldtek fel. *Presb. jkv.* II. 244.; TREL I. 29. c. A–XXXIV–270/1857.

³⁴ TREL I. 29. h. (Gyula, 1849. ápr. 14.).

³⁵ Valószínű, hogy ebben az esetben is a Molnár Sára-féle alapítványról van szó. A jelentés tanúsága szerint az iskola az alkalmas székekkel, táblákkal, fali térképekkel és minden további szükségességgel fel volt szerelve. BML XXXII. 13. 70. tét.

sát hagyta jóvá. Gyula – Szentandrás, Békés, Berény, Doboz, Gyarmat, Gyoma, Körösladány, Öcsöd, Szeghalom, Tarcsa, Vári és Vésztó mellett – a második társulathoz tartozott. A tagok sorába minden lelképásztor, oktató, igazgató-oktató 2, minden más tanító 1 váltóforint befizetése mellett nyerhetett felvételt. A magasabb összeg megtérítésével világiak is beléphettek a társaságba. A tervek szerint a rendelkezésre álló tőkét fele-fele arányban a lelkészi, illetve iskolai-tanítói hivatalra tartozó könyvek beszerzésére fordították volna. Más irányú művek – még a lelkészeket érdekelhető idegen nyelvű egyházi beszédek sem – közpénztári kiadás tárgyát nem képezhették. Az előzetes számítások szerint az első társulat jövedelmét 76, a másodikét 87 váltóforintra kalkulálták. Kis Bálint az olvasótársulat tényleges megszervezéséig a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* járatását javasolta a lelképásztoroknak és tanítóknak (Szentés, 1844. június 5.). Az előfizetési díj az 1844. július 1-jétől kezdődő második félévre postán 3 forint 40 pengő krajcárba került. Kis azokra is gondolt, akiknek túl nagy anyagi áldozattal járt volna az előfizetés, számukra azt javasolta, hogy ketten-hárman közösen járassanak egy példányt.³⁶

A más vonatkozásban már említett Rátkai Balázs (†1845) református gyulai tanító személye, működése részletesebb tárgyalást kíván.³⁷ A szeghalmi egyházkerületi ülés végzése nyomán a presbitérium 1842. április 6-án választotta meg tanítónak Zilahy János helyébe. Állomáshelyét már e hónap 23-án el is foglalta. Az 1842–1844 közötti egyházlátogatások alkalmával tisztességes erkölcsű, jó tanárnak ismerték meg, nem volt ellene panasz, tanítványai is dicséretes előmenetelt tanúsítottak. 1843-ban némi hibát fedeztek fel magatartásában, amiért négy szemközt megintették. Ezt leszámítva teljes megalégedésre szolgált rektori működése, ezért 1843-ban a presbitérium úgy határozott, hogy további három évre megtartja állásában. Rátkai gyulai kötődését erősítette, hogy itt alapított családot, 1842-ben Hegedűs József makói kántor lánya, Viktória lett a felesége.³⁸ Mint tanítóra rá hárult a feladat, hogy az iskolai használatra szánt tankönyvek ügyét kézben tartsa. 1845 márciusában 100 kis katekizmust hozatott Pestről, amiért summás számadás kívánalma mellett 26 váltóforint 40 krajcárt utalt ki számára az egyházközségi pénztár. Áprilisban Rátkaira bízta azt a 25 kötet *Gazdasági kis tükröt* is, amelyeket Bodoky Károly vármegyei főmérnök saját költségén februárban vásárolt Hartleben pesti könyvárustól. Bodoky az egyháznak ajándékozta a 8 forint 20 krajcár értékű vételt, amit Rátkai Balázs darabonkénti 20 krajcáros áron árusított. Az eszeresség útján érkezett 50 darab iskolai használatra szánt katekizmusból – 18 krajcárjával – 47-et sikerült eladnia, viszont az érték járó 12 forint 54 krajcárral nem számolt el. Rátkai a kezelésébe utalt, 1845 április – június között befolyt, 38 forint harang- és orgona-pénzzel is adós maradt. Minden kétséget kizáróan az egyre tornyosuló adósság is közrejátszott abban, hogy a rektor 1845. június 29-én öngyilkos lett. Csödper indult ellene, a 100 forint erejéig érte kezességet vállalt Murvai András és Opritz Ferenc 27 forintot fogott le fizetéséből. Rátkai Balázs esete nagyobb elővigyázatosságra intette a gyulai egyházközséget. 1847-ben a mindenkori rektor kötelességévé tették, hogy a számadása alá utalt könyvek lajstromát – az évenkénti gondnoki számadás része-

³⁶ Az első olvasótársulathoz tartozó települések Battonya, Debelliács, Dombegyház, Ittebé, Kovácsháza, Nagymajlát, Makó, Rittberg, Sámson, Szentés, Szkulia és Vásárhely voltak. BML XXXII. 13. 70. tét.; K LH 55./1844.

³⁷ Rátkai Balázs András 1845. jún. 29-én, három és fél évi gyulai rektorság után, 30 éves korában halt meg. Végzetét öngyilkosság okozta, miután felvágta ereit. A sárospataki diákevek után – öt évig folytatta itt tanulmányait, dicséretes bizonyítvánnyal végzett – földmérő gyakornok lett, majd a Blaskovics családnál nevelősködött. Utóbb Hódmezővásárhelyen magántanítóként működött. BML IV. 426. Gyula, ref. hal. akv. 75/1845; K LH 3–4.; *Presb. jkv.* II. 35–36., 165/1845.

³⁸ TREL [Gyulai egyházközség, rendezetlen ir. 61/1842]; *Presb. jkv.* II. 14., 61/1842, 73/1843; TREL I. 29. h. (Gyula, 1842. jún. 14., 1843. s. a., 1844. szept. 4.).

ként – adja át a curatornak, illetve soron kívül, a gondnok-változásokor is így tegyen. A tanító vezette az iskolai könyvtár gyarapítását tükröző könyvjegyzéket is.³⁹

Rátkai vagyontárgyainak 1845. évi elárverezésekor ingó javai 145 tételben kerültek kalapács alá. Becsült értékük 160 forint 35 krajcárra rúgott. A lajstrom 125–139. sorszámú tétele 15 darab könyvet takar 21 kötetben, 2 forint 58 krajcár értékben. A négykötetes *Népszerű természettant* Körösi János káplán vásárolta meg, a *Selecta latini sermonis* Kovács Sándoré lett. A *Genovéva* Király Andráshoz, a *Gazdasági méhtartás* Czégényi Józsefhez, a *Himlő oltás* Néveri Pálhoz, három ócska kalendárium Szecsei Lászlóhoz, a *Hallgassuk meg a másik félt!* Bene Istvánhoz került. Erkel Fidél (egy vén zsoldár és az *Epitome*) és Tóth István (*Számító Socrates, Török birodalom leírása*) két-két könyvre tett szert, Szücs János (*Magyar nyelvtan*, a kétkötetes *Pálya munka*, *Magyar szókötés*) hármat vásárolt. A várakozást messze felülmúlva, a kikiáltási árhoz képest 9 forint 24 krajcár – a teljes bevétel 275 forint 54 krajcár volt – haszon folyt be a könyvekből. Feltételezhető, hogy ez a néhány kötet Rátkai személyes tulajdonához tartozott, ugyanis Tormássy János iskolai felügyelő 1845. július 6-án a néhai rektor tanítási tárgyú iratai mellett néhány további, „iskolához tartozó könyveket” mutatott be a presbitérium előtt.⁴⁰

A felekezeti előljáróságokon kívül Békés vármegye közönsége is elkötelezte magát a nevelés-és oktatásügy mellett. 1803-ban a Helytartótanács útján jutottak a *Siket-némák' Nevelés és Tanítás által áhétatos keresztényekké és az ország' hasznos tagjaivá való formálásának szükségessé voltáról szóló iráshoz*. A magyar és német nyelvű változatot egyaránt megkapták, mindkettő Vácott jelent meg 1803-ban Máramarosai Gottlieb Antalnál.⁴¹ Az önkéntes vármegyei adakozások közül említést érdemel 1838-ból szentgyörgyi Horváth Antal táblabíró magyar tanító könyvecskéék nyomtatására felajánlott 100 pengő forintja. A vármegyei közgyűlés 1840-ben 441 forintot utalványozott báró Wenckheim Béla táblabírónak magyar ábécés könyvekre. 1843-ban a magyar nyelv terjesztésére felállított bizottság a csabai központi iskola növendékeit részesítette jutalomban. Kalmár Mihály küldöttségi tag által 23 darab *Hármas kis tükröt* hozattak Geibel Károly pesti könyvkereskedéséből 9 forint 58 krajcár értékben.⁴²

Előremutató hatása volt Bende Károly tótkomlói lelkész *Magyar nyelvvezér* című munkájának, amellyel a szlovák anyanyelvű diákok magyartanulását kívánta elősegíteni. A kéziratot 1840. május 24-én adta át a szerző Békés vármegye első alispánjának, aki azt a magyar nyelv terjesztésére felállított megyei küldöttség elnökének, báró Wenckheim Bélának továbbította. Az írás kedvező fogadtatásra talált, ezért a deputatio úgy határozott, hogy a vármegyei házi pénztár költségére Pesten kinyomtatják. 4998 példány hagyta el a sajtót – a nyomtatási költség 500 pengő forintba került –, ezek kötetését Vég József könyvkötőre bízta. 4698 darabot – két krajcárjával számolva – minden cífrázat nélkül kemény táblába kötettek, a jutalmazásra szánt 300 könyvet 3 krajcárért aranyoztatták is, így a compactornak összesen 171 forint 36 krajcárt fizettek. 4698 könyvet Koricsánszky István vármegyei levéltárnok számadása alá adtak, aki 1843. október 6-án 2492 kötetet – közülük 29 hiányos volt – adott tovább utódának, Szakál Lajosnak. Koricsánszky összesen 2506 példányon adott túl: 1721 darabot hat krajcáros áron árusított ki, 400 *Magyar nyelvvezér* árával a tótkomlói református egyház maradt adósa, 385 kötetet jutalom gyanánt ingyen osztott ki (1842-ben Csabán 75, 1843-ban Mezőberényben 40, Szarvason 140, Csabán 130 darabot). A jutalmazásra szánt könyvekre nagy szükség volt, mivel Tormássy János küldöttségi jegyző jelentése (Gyula, 1842. június 12.) szerint a mezőberényi német és tót nyelvű iskola csekélyebb

³⁹ *Presb. jkv.* II. 138/1845, 279/1847; BML IV. A. 10. b. 21/1846; TREL I. 29. i. A–XXXIV–158/1846.

⁴⁰ BML IV. A. 10. b. 21/1846; *Presb. jkv.* II. 166/1845.

⁴¹ BML IV. A. 1. b. 778/1803; Uo. (jkv. fog.).

⁴² BML IV. A. 1. a. 589/1838; BML IV. A. 7. 36/1843, 17/1844.

eredményét nem kis részben az „alkalmas kézi könyv hiányának tulajdoníthatni.” Koricsánszky végül az eladott tételek árában 172 forint 6 krajcárt fizetett be a házi pénztárba. Szakál Lajos a számadásába utalt könyvecskék közül 1064-et tudott eladni 106 forint 24 krajcárért, 180-at jutalmazásra szánt, Szánthó Albert levéltárnok 1248-at vett át tőle. Már 1842-re úgy tűnt, hogy erejét felülmúló vállalkozásba fogott Békés vármegye a *Magyar nyelvvezér* megjelentetésével. A nyomtatásra fordított összeg annyira megterhelte a magyar nyelv terjesztésére szolgáló pénztárt, hogy 1842 nyarán Novák Antal alispán adakozásra szólította fel a megyebeli birtokosokat és táblabírákat. Még annyi pénz felett sem rendelkeztek, ami elegendő lett volna a magyar nyelv tanításában jelentős előmenetelt felmutató Csorba Mihály és Vozárik Pál békéscsabai, és Villim János mezőberényi tanítók kiérdemelt megjutalmazására.⁴³

1842-ben jutott el Gyulára a Pestbudai Hangászegyesület által fenntartott nyilvános énekiskola 1840/1841. tanévre szóló első évkönyve magyar és német nyelven, Mátray Gábor szerkesztésében. 1847-ben a Kisdedóvó Intézeteket Magyarországon Terjesztő Egyesület pesti választmányára révén ismerhette meg Békés vármegye közönsége Wargha István akadémiai levelező tag *Terv a' kisdedóvó-intézetek terjesztése iránt a' két magyar hazában* című könyvét.⁴⁴

HÉJJA JULIANNA ERIKA

Felhasznált irodalom

- DRASKOVICH József: *Petik Ambrus gyulai tanító megyeföldrajza (1784)*. In: *Körösök Vidéke*. Honismereti füzet. 1990. Szerk. ERDMANN Gyula. Gyula, Békés Megyei Levéltár, 1990. 142–145.
- DUSNOKI-DRASKOVICH József: *Nyitott múlt. Tanulmányok, történetek Gyuláról, Békés vármegyéről és a fordított világról*. Gyula, Békés Megyei Levéltár, 2000. 392 l. /Gyulai Füzetek 12./
- ELEK László: *Békés megye művelődési emlékei a mohácsi csatától a reformkorig*. In: *A Szarvasi Felsőfokú Óvónőképző Intézet évkönyve I.* Szerk. HANZÓ Lajos. Szarvas, 1961. 89–136.
- HAÁN Lajos *naplója*. Részletek. A szöveget vál. és sajtó alá rend. PAPP János. Békéscsaba, Rózsa Ferenc Gimnázium Igazgatósága – Békéscsabai Városi Tanács – Munkácsy Mihály Múzeum – Megyei Könyvtár, 1971. 116 l. /Bibliotheca Bekesiensis 6./
- KANYAR József: *Tankönyvek és pedagógiai kézikönyvek Dél-Dunántúl népiskoláiban (1770–1868)*. In: *Somogy megye múltjából*. Szerk. KANYAR József. Kaposvár, Somogy Megyei Levéltár, 1982. 19–75. /Levéltári évkönyv 13./
- KIS Bálint: *A Békés-Bánáti Református Egyházmegye története (1836)*. Közread. GILICZE László, KORMOS László. Békéscsaba – Szeged, 1992. 443 l. /Dél-alföldi évszázadok 5./
- KÓSA László: *A gyulai református egyház története*. Gyula, Békés Megyei Levéltár, 1994. 212 l. /Gyulai Füzetek 7./
- MÉSZÁROS István: *Az 1806-i Ratio Educationis népiskolai tankönyvei*. = Magyar Könyvszemle (99.) 1983. 2. sz. 129–137.

⁴³ BML IV. A. 4. a. 341/1840; BML IV. A. 1. b. 1492/1842; BML IV. A. 7. sz. n./1842. okt. 31., 17/1844, 12/1845, 12/1846, 22/1846, 16/1847; BML IV. A. 4. a. 495/1842; BML IV. A. 4. c. 495/1842; A fellelhető levéltári források tanúsága szerint Bende Károly könyve már legkésőbb 1842-ben megjelent, ugyanakkor SZINNYEI I. 1891. 818. csak 1843. évi kiadásról tud. Amennyiben ez utóbbi második kiadás lenne, akkor az semmi esetre sem vármegyei költségen került ki a nyomdából.

⁴⁴ BML IV. A. 1. b. 1352/1842, 2412/1847.

MÉSZÁROS István: *A tankönyvkiadás története Magyarországon*. Bp. – Dabas, Tankönyvkiadó – Dabasi Nyomda, 1989. 183 l.

PETIK Ambrus: *Békés megye leírása 1784*. Sajtó alá rend. DANKÓ Imre. Gyula, Erkel Ferenc Múzeum, 1961. 49 l.

SCHERER Ferenc: *Gyula város története. I–II*. Gyula, Gyula M. Város kiadása, 1938.

SZENTKERESZTY Tivadar: *Békés vármegye népoktatásának története*. Békéscsaba, Körösvidék Rt., [1932]. 181 l.

SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. I–XIV*. Bp. Hornyánszky Viktor, 1891–1914.

Rövidítésjegyzék

- BML IV. A. 1. a. Békés Megye Képviselő-testülete Megyei Levéltára (Gyula).
Békés vármegye Nemesi Közgyűlésének jegyzőkönyvei
- BML IV. A. 1. b. Békés Megye Képviselő-testülete Megyei Levéltára (Gyula).
Békés vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai
- BML IV. A. 4. a. Békés Megye Képviselő-testülete Megyei Levéltára (Gyula).
Békés vármegye első alispánjának jegyzőkönyvei
- BML IV. A. 4. c. Békés Megye Képviselő-testülete Megyei Levéltára (Gyula).
Békés vármegye első alispánjának iratai
- BML IV. A. 7. Békés Megye Képviselő-testülete Megyei Levéltára (Gyula).
Békés vármegye Számvevőszékének iratai
- BML IV. A. 10. b. Békés Megye Képviselő-testülete Megyei Levéltára (Gyula).
Békés vármegye Törvényszékének csődperei
- BML IV. 426. Békés Megye Képviselő-testülete Megyei Levéltára (Gyula).
Békés vármegye felekezeti anyakönyvi lapjai
- BML XXXII. 13. Békés Megye Képviselő-testülete Megyei Levéltára (Gyula).
Xerox másolatok levéltári gyűjteménye
- Jkv. fog. Jegyzőkönyvi fogalmazvány
- KLH Református Lelkeszi Hivatal (Gyula). Kerülő levelek és hirdetésmények könyve
- Presb. jkv. Református Lelkeszi Hivatal (Gyula). Presbitériumi jegyzőkönyv
- Ref. hal. akv. Református halotti anyakönyv
- RKP Római Katolikus Plébánia (Gyula)
- RKP Prot. Dioec. Római Katolikus Plébánia (Gyula). *Protocollum Dioecesanum* [...]
- S. a. Keltezés nélkül
- Sz. n. Szám nélküli
- Tét. Tétel
- TREL Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár (Debrecen)
- TREL I. 1. s. Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár (Debrecen).
A Tiszántúli Református Egyházkerület Püspöki Hivatala iratai, egyházlátogatási iratok
- TREL I. 29. c. Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár (Debrecen).
A Békés-Bánáti Egyházmegye esperes által külön kezelt iratai
- TREL I. 29. h. Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár (Debrecen).
A Békés-Bánáti Egyházmegye egyházlátogatási jegyzőkönyvei
- TREL I. 29. i. Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár (Debrecen).
A Békés-Bánáti Egyházmegye Gyulai Egyházközségre vonatkozó iratai